

Karol Łopatecki

Uniwersytet w Białymstoku

 <https://orcid.org/0000-0002-7921-9421>

Ślub Stefana Mikołaja Branickiego z Katarzyną Scholastyką z Sapiehów (1687): ujęcie historyczno-prawne*

Osoba Stefana Mikołaja Branickiego (1656–1709) znajduje się w cieniu jego syna Jana Klemensa (1689–1771). Oczywiście trudno spierać się z tą niezaprzeczalną oceną, warto jednak docenić jego działalność publiczną i gospodarczą. Stefan Mikołaj ugruntował pozycję domu Branickich herbu Gryf jako liczącej się rodziny magnackiej. Jak słusznie zauważył profesor Zbigniew Anusik, jego dziad Jan Klemens (I), zmarły w 1657 r., nie wszedł jeszcze do stanu magnackiego¹. Kluczową rolę w awansie społecznym odegrał Jan Klemens (II), a właściwie zaaranżowanie małżeństwa z Katarzyną Aleksandrą z Czarnieckich (zm. 1698). Hetman polny koronny Stefan Czarniecki nie miał męskiego potomka, więc dobra ziemskie przypadły jego dwóm córkom². Był to spektakularny

* Artykuł powstał w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki nr 31H17044184 („Akta sejmikowe województwa podlaskiego w XVI–XVIII wieku”).

1 Z. Anusik, *Kilka rys na portrecie sławnego rokoszanina. Rzecz o najnowszej biografii Jerzego Sebastiana Lubomirskiego*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2004, R. III, nr 1(5), s. 165–166.

2 Możliwość, aby córka dziedziczyła nieruchomości, dopuszczał już statut warcki z 1423 r., tylko w sytuacji braku męskiego potomka. P. Dąbkowski, *Prawo prywatne polskie*, t. II, Lwów 1911, s. 20 i nast. Szerzej o intercyzie ślubnej podpisanej w Czarncy 10 VI 1654 r.: A. Kersten, *Stefan Czarniecki 1599–1665*, Lublin 2006, s. 231–232.

przykład wejścia domu szlacheckiego do ścisłej elity magnackiej dzięki małżeństwu³.

Kluczowe znaczenie dla dalszych losów domu Branickich herbu Gryf miało małżeństwo z Katarzyną Scholastyką, córką wojewody wileńskiego i hetmana wielkiego litewskiego Kazimierza Jana Sapiehy. Intercyzę spisano 19 marca 1686 r., a ślub zawarto rok później. Para doczekała się czterech córek oraz syna urodzonego 21 września 1689 r. – Jana Kazimierza (drugie imię zmieniono na Klemens)⁴.

W artykule podjęto temat regulacji cywilno-prawnych powstałych jako konsekwencja małżeństwa łączącego rodziny Branickich i Sapiehów z 1687 r. Praca pisana jest w paradygmacie historyczno-prawnym, gdzie analizuję zawarte umowy i uwzględniam ich praktyczne konsekwencje. Analiza zawartej w 1686 r. intercyzy i jej realizacji jest pouczająca, stanowi bowiem przypadek, w którym umowa nie została zrealizowana przez ponad 30 lat⁵. Moim zamierzeniem jest ocena skutków ekonomicznych małżeństwa oraz ukazanie istoty związanej z majątkiem ojczystym i macierzystym. Zaistniała sytuacja jest o tyle nietypowa, że przedłużająca się spłata sum posażnych skutkowałą brakiem abrenuncjacji, co w konsekwencji doprowadziło do melioracji posagu, czyli podniesienia jego wartości. W artykule nie poruszam aspektu politycznego małżeństwa, który był nie mniej ważny⁶. Związek ten oznaczał zmianę orientacji Stefana Mikołaja Branickiego z prokrólewskiej na pozycje opozycyjne, co było w historii rodziny

³ Stefan Ciara ocenia, że dla drugiej połowy XVII w. jedynie w dwóch przypadkach – Jana Sobieskiego i Jana Klemensa Branickiego – nastąpiły „wielkie kariery osiągnięte dzięki” małżeństwu. S. Ciara, *Senatorowie i dygnitarze koronni w drugiej połowie XVII wieku*, Wrocław 1990, s. 168.

⁴ A. Sztachelska-Kokoczek, *Magnackie dobra Jana Klemensa Branickiego*, Białystok 2006, s. 14.

⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie [dalej: AGAD], Kapicjana, sygn. 24, s. 87; T. Zielińska, *Rozważania nad kwestią wyposażania szlachcianek w Wielkim Księstwie Litewskim w XVIII stulecie*, „Kwartalnik Historyczny” 1989, R. XCVI, nr 1, s. 98–99.

⁶ O roli małżeństw w polityce rodowej pisano wiele. Ostatnio podkreślić należy znakomitą pracę poświęconą domowi Zborowskich: E. Dubas-Urwanowicz, *Mężowie stanu, awanturnicy czy zdraycy? Dzieje rodu Zborowskich w XVI wieku*, Warszawa 2018, *passim* (podsumowanie s. 697–698).

wydarzeniem bez precedensu⁷. Dziś wiemy, że decyzja ta była niefortunna – znalazł się on najpierw w przegranym obozie sapieżyńskim, a następnie popierał króla Stanisława Leszczyńskiego. Wybory te skutkowały gigantycznymi stratami materialnymi związanymi z działaniami militarnymi.

Stefan Branicki, jedyny syn Jana Klemensa (II), urodzony prawdopodobnie w 1656 r., późno zaczął prowadzić aktywną działalność polityczną. Ukończył kolegium jezuickie, w 1669 r. napisał następnie wydany drukiem panegiryk na cześć Michała Korybuta Wiśniowieckiego zatytułowany *Coronae novae regni felicitatis ex nomine Michaelis Regis. Vars. Elert*. Dopiero w 1683 r. został wybrany posłem na sejm. Wówczas też, w maju, w Warszawie zawarł umowę, w której wykupił od Hieronima Augusta Lubomirskiego prawa do objęcia rządu nad regimentem cudzoziemskim oraz zorganizował 120-osobową chorągiew husarską. Wiadomo jednak, że on sam nie dotarł na czas na bitwy pod Wiedniem i Parkanami, wziął jednak udział w tzw. kampanii słowackiej. W 1685 r. otrzymał nominację na stolnika koronnego, a w 1699 r. mianowano go wojewodą podlaskim⁸.

⁷ J. Urwanowicz, *Z królem. Wpływ regalizmu Branickich Gryfitów na karierę rodu w XV–XVIII wieku*, [w:] *Wobec króla i Rzeczypospolitej. Magnateria w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Kraków 2012, s. 468. August II Mocny starał się pozyskać go do swego stronnictwa poprzez nominację na województwo podlaskie i przedłużenie istnienia emfiteuzy na dobrach rateńskich. W 1698 r. otrzymał od króla 10 tys. talarów. Nie zmieniło to nastawienia Stefana Mikołaja, więc była to ostatnia oznaka łaski królewskiej. AGAD, Archiwum Roskie [dalej: AR], Akta osobisto-rodzinne i majątkowo-prawne, sygn. 29, s. 553–554; J. Urwanowicz, *Stefan Mikołaj Branicki – szkic do portretu (z kłopotami z urzędem wojewody podlaskiego w tle)*, [w:] *O prawie i jego dziejach księgi dwie. Studia ofiarowane Profesorowi Adamowi Lityńskiemu w czterdziestopięciolecie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin*, t. I, red. M. Mikołajczyk, J. Ciągwa, P. Fiedorczyk, A. Stawarska-Rippel, T. Adamczyk, A. Drogoń, W. Organiściak, K. Kuźmich, Białystok–Katowice 2010, s. 414–415.

⁸ AGAD, AR, Akta osobisto-rodzinne i majątkowo-prawne, sygn. 40, karty niepaginowane; K. Estreicher, *Bibliografia polska 140 000 druków*, cz. II, t. I, Kraków 1882, s. 336; *Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Chłapowski, S. Ciara, Ł. Kądziała, T. Nowakowski, E. Opaliński, G. Rutkowska, T. Zielińska, Kórnik 1992, s. 151, poz. 985; A. Sztachelska-Kokoczka, *op. cit.*, s. 13; J. Urwanowicz, *Stefan Mikołaj Branicki...*, s. 414–416; Z. Hundert, *Jeszcze o organizacji husarii koronnej na kampanię 1683 roku*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2019, R. XX, nr 3, s. 10, 15, 17–18.

Przygotowania do zawarcia małżeństwa podjęto w Wilnie 19 marca 1686 r., kiedy to zawarto intercyzę⁹. Nieco ponad rok później – 10 maja 1687 r. – odbył się ślub w Białymstoku, który poprzedzało ponowne zawarcie kontraktu ślubnego (dalej: dokument A). Około miesiąc później powstał cały zestaw – przy najmniej pięciu umów lub oświadczeń, które wpisano do ksiąg grodzkich brańskich 21 czerwca 1687 r. Zostały one przedłożone pisarzowi grodzkiemu brańskiemu i cześnikowi ziemi bielskiej, Krzysztofowi Stanisławowi Mokrzeckiemu¹⁰. Należy dodać, że starostą brańskim od 31 lipca 1679 r. był Stefan Mikołaj Branicki, co oczywiście nie stało na przeszkodzie dokonaniu oblat dokumentów, a następnie pobraniu uwierzytelnionych wypisów. Każdy dokument poprzedzony jest standardową formułą o przyjęciu właściwości sądowej – grodu brańskiego.

A. Pierwszy dokument dotyczył potwierdzenia umowy przedmałżeńskiej¹¹. Stronami byli matka-wdowa Katarzyna Aleksandra z Czarnieckich Branicka oraz nowo poślubieni małżonkowie Stefan Mikołaj Branicki i Katarzyna Scholastyka z Sapiehów. Katarzyna Aleksandra, co podkreślono, występuje jako spadkobierczyni dóbr ojczystych i macierzystych po Czarnieckich oraz jednocześnie dożywotnia posesorka majątku po mężu – Janie Klemensie (II) Branickim. Strony potwierdzają zawarty 10 maja 1687 r. w rezydencji białostockiej kontrakt ślubny¹². Podkreślono, że poprzedni dokument był prawidłowo wykonany pod

⁹ AGAD, AR, Akta osobisto-rodzinne i majątkowo-prawne, sygn. 39, s. 1.

¹⁰ *Urzednicy podlascy XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. E. Dubas-Urwanowicz, W. Jar-molik, M. Kulecki, J. Urwanowicz, Kórnik 1994, s. 39, poz. 31. Są spory co do daty jego śmierci (21 VI 1687 lub 21 VIII 1687). Wpisy wykonane 21 VI 1687 r. wskazują, że właściwa jest późniejsza data zgonu cześnika bielskiego. W tym czasie podstarościm brańskim i jednocześnie sędzią grodzkim był Mikołaj Łyczko. Narodowe Archiwum Historyczne Białorusi w Mińsku (Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, г. Мінск) [dalej: НАНБ], фонд [f.] 1708, ks. 178 (k. 81, 658).

¹¹ Więcej: A. Penkała, *Panieńskie ochędóstwo. Kwestie posagowe i wienne w małżeństwach szlachty województwa krakowskiego w czasach saskich*, Kraków 2016.

¹² Siedziba białostocka nie była wówczas remontowana i był to murowany dworek pamiętający czasy ostatnich Wiesiołowskich. *Pałac Branickich w Białymstoku*, t. 1 (*Inwentarze z XVII i XVIII stulecia*), cz. 1, oprac. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2012, s. 121–123.

względem formalnym – przez wszystkich zainteresowanych oraz świadków został podpisany i opatrzony pieczęciami. Przypominano w dokumencie, że niewywiązanie się z jakichkolwiek postanowień zawartych w intercyzie może zostać oddane przed jakimkolwiek sąd lub urząd królewski, a także przed Trybunał Koronny (w sesji piotrkowskiej lub lubelskiej). Strony zobowiązywały się do niestosowania żadnych dylacji ani egzempcji¹³.

- b. Drugi dokument to akt zrzeczenia się majątku przez Aleksandrę Katarzynę z Czarnieckich Branicką. W nim matka-wdowa występuje jako właścicielka swoich dóbr otrzymanych po rodzicach oraz jako dożywotnia posesorka majątku po Janie Klemensie (II). Przekazuje ona wszystkie swoje dobra ruchome i nieruchome, tak ojczyste, jak i macierzyste, oraz majątek zarządzany na zasadach dożywocia na rzecz prawowitego sukcesora – Stefana Mikołaja. Czynność prawną motywuje tym, że Stefan Mikołaj jest jej jedynym spadkobiercą, a dodatkowo chce zabezpieczyć majątek Katarzyny Scholastyki z Sapiechów Branickiej (zob. dokument D)¹⁴.
- c. Trzeci dokument został wystawiony przez małżonków – Stefana Mikołaja i Katarzynę Scholastykę. Stanowi on klasyczną obustronną umowę dożywocia obejmującą cały majątek nieruchomy i ruchomy, z wierzytelnościami i długami, zarówno odziedziczony, jak i nabyty, który obejmować miał wszystkie posiadłości Korony Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego¹⁵. Dokument ma formę bardzo kazuistyczną, będącą jednak stypizowaną formą zawieranych *ius advitalitatem*¹⁶. Umowa przewidywała

¹³ NAHB, f. 1708, opis [op.] 1, nr 55, k. 291–292; AGAD, Kapicjana, sygn. 24, s. 75–79.

¹⁴ NAHB, f. 1708, op. 1, nr 55, k. 290–291; AGAD, Kapicjana, sygn. 24, s. 91–94.

¹⁵ O instytucji dożywocia: K. Łopatecki, *O instytucji dożywocia na przykładzie małżeństwa Jana Klemensa i Izabeli Branickich*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2016, t. IX, z. 1, s. 39–66; M. Głuszak, „*Advitalitas simplex*” i „*advitalitas mutua*” w polskim prawie ziemskim, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2018, t. XI, z. 2, s. 217–227.

¹⁶ Gwoli ukazania specyfiki zapisu wymieniam w tłumaczeniu na język polski: „w posiadłościach ziemskich, wsiach, kmieciach, ogrodnikach, dzierżawcach, szlachcie zagrodowej, i ich żonach, dzieciach, gajach i gruntach przez nich posiadanych, młynach, młynarzach, i ich plonach, i zyskach,

możliwość pełnego korzystania z majątku i moc pełnego wykorzystywania pożytków. Podkreślono dwustronny charakter umowy, wymieniając sytuację zarówno po śmierci męża, jak i żony. Dożywocie nie było niczym ograniczone i powinno ustać dopiero wraz ze śmiercią drugiego małżonka. Na podkreślenie zasługują zapisy, w myśl których Katarzyna Scholastyka przejmie pełną jurysdykcję nad dobrami ziemskimi wraz z prawem patronatu oraz uprawnieniami kolatorskimi w kościołach znajdujących się w tychże dobrach¹⁷.

- d. Czwarty dokument został wystawiony samodzielnie przez Stefana Mikołaja Branickiego¹⁸. Dokonuje w nim oprawy posagu (reformacji), czyli zapisuje sumy posagowe i wienne na swoim majątku. Dokonał on bardzo korzystnego dla żony rozwiązania, gdyż zapisał sumę posagową w wysokości 200 tys. zł na całym swoim majątku ruchomym i nieruchomym, zarówno obecnym, jak i nabytym w przyszłości. Warto pamiętać, że zapis taki upodmiotowił pozycję żony. Wszystkie bowiem czynności prawne, które ingerowały w majątek, wymagały jej zgody¹⁹. Z tego też powodu przy zawieraniu transakcji i umów dotyczących kwestii majątkowych Stefan Mikołaj zawsze występuje wspólnie z Katarzyną Scholastyką. Dodać należy, że najpierw matka-wdowa w dokumencie A przekazała cały majątek na swego syna, następnie dopiero dokonano aktu reformacji.
- e. Kolejne 500 tys. zł Branicki zapisał *respectu vera* jako oprawę wienną na wypadek swojej wcześniejszej śmierci. Była to suma

nadto w złocie, srebrze, klejnotach, szatach, sukniach i wszystkich innych kosztownych ozdobach, koniach, uprzężach, bydło, trzodzie i wszystkich innych ruchomościach, w każdej formie, rodzaju i gatunku istniejących. Następnie w polach, łąkach, równinach, lasach, borach, stawach, stawach rybnych, rzekach, rzeczках, nabrzeżach, brzegach, i wszystkich innych przyległościom do ich dóbr”.

¹⁷ NAHB, f. 1708, op. 1, nr 55, k. 292v–294; AGAD, Kapicjana, sygn. 24, s. 80–85.

¹⁸ NAHB, f. 1708, op. 1, nr 55, k. 294v–295; AGAD, Kapicjana, sygn. 24, s. 86–90, wkraśl się tam błąd lub fałszerstwo. Zamiast 500 tys. zł sumy wiennej wpisano zaledwie 200 tys. zł.

¹⁹ T. Ostrowski, *Prawo cywilne albo szczególne narodu polskiego*, t. I, Warszawa 1784, s. 143.

bardzo wysoka, znacznie przewyższająca zwyczajowe formy²⁰. Odnotowano, że kwota ta ma być wypłacona na pierwsze wezwanie małżonki lub jej spadkobierców. Dodano, że małżonka lub jej spadkobiercy mogą – wobec braku realizacji przez sukcesorów Branickiego – złożyć pozew przed jakimkolwiek sąd lub urząd państwowy. Zakazano stosowania wszelakich działań prawnych odraczających proces. Dożywocie w zasadzie sens tej gwarancji ogranicza, jednakże z uwagi na dziedziczenie suma wienna ma istotne znaczenie. Powiększa ona bowiem majątek macierzysty, który podlega innym regułom dziedziczenia niż majątek ojczysty²¹.

Uzupełnieniem tych czynności było uzyskanie królewskiej konfirmacji na prawo dożywocia obejmujące królewszczyzny. Stefanowi Mikołajowi udało się uzyskać *ius communicativum* w 1690 r., kiedy to otrzymał dla swojej żony przywilej na starostwa bielskie i krośnińskie²². Dzięki temu Katarzyna Scholastyka z Sapiechów Branicka zachowała prawa do starostw po śmierci męża, następnie zaś, w 1710 i 1719 r., scedowała je na rzecz syna²³.

Powyższe dokumenty nie zawierały aktu abrenuncjacji, czyli zrzeczenia się majątku ojczystego i macierzystego przez Katarzynę Scholastykę²⁴. A zatem jej rodzice nie wypłacili posagu, notabene standardowego jak na tak zamożny dom, liczącego 200 tys. zł²⁵. W zamian, 21 czerwca 1687 r., wpisano do ksiąg grodzkich brańskich dług (E)²⁶.

²⁰ P. Dąbkowski, *Prawo prywatne polskie*, t. 1, Lwów 1910, s. 411.

²¹ Odnotowano to w postępowaniu dotyczącym dziedziczenia majątku po śmierci Katarzyny Scholastyki z Sapiechów Branickiej. AGAD, AR, Akta osobisto-rodzinne i majątkowo-prawne, sygn. 45, s. 5, 7.

²² *Ibidem*, sygn. 32, s. 145.

²³ A. Sztachelska-Kokoczek, *op. cit.*, s. 36, 38.

²⁴ Por. M. Głuszak, *Abrenuncjacja od substancji rodzicielskiej w świetle akt grodzkich przemyskich z lat 1651–1657*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2019, t. XII, z. 1, s. 23–38.

²⁵ Por. A. Lesiak, *Kobiety z rodu Radziwiłłów w świetle inwentarzy i testamentów (XVI–XVIII w.)*, [w:] *Administracja i życie codzienne w dobrach Radziwiłłów XVI–XVIII wieku*, red. U. Augustyniak, Warszawa 2009, s. 134–135.

²⁶ NAHB, f. 1708, op. 1, nr 55, k. 295v–296.

Dług wynikający z braku wypłaty sumy posażnej był przez wiele lat nieegzekwowany. Pierwotnie zapewne była to kalkulacja domu Sapiehów, po kilku latach pojawiły się czynniki obiektywne – czyli powstanie antysapieżyńskie na Litwie, a następnie wielka wojna północna. Sam Stefan Mikołaj Branicki, znajdując się „w niewłaściwym obozie politycznym”, od 1704 do 1708 r. przebywał na emigracji – w Prusach Książących, następnie zaś w Gdańsku²⁷. Oczywiście było, że dom Branickich bardzo stracił na aliansie z Sapiehami, nie uzyskał w zamian wiele. Dlatego obie rodziny spotkały się w Zabłudowie 14 lipca 1708 r. w celu przedyskutowania dalszego sojuszu²⁸. Sapieha przyznał, że winny był Branickim 204 420 tyńfów, w co włączono nie tylko sumę posażną. Do zobowiązania wliczono 13 tys. zł, co stanowiło równowartość pierścienia, który zobowiązał się przekazać Kazimierz Jan Sapieha córce Mariannie Branickiej, której był ojcem chrzestnym²⁹, a także 30 tys. tyńfów pożyczonych od Branickich na potrzeby przejęcia majątku Sobolewo w zastaw. Biorąc pod uwagę fakt, że wówczas tyńf obliczany był na 37,5 grosza³⁰, całą wierzytelność należy obliczyć na 255 525 zł. Nie spłacono zatem ani złotówki z sumy posażnej.

Kazimierz Jan Sapieha zgodnie z prawdą podkreślał, że małżeństwo wielokrotnie pomagało mu w opresjach, „własną swoją obciążając substancją i do tego wiele ucierpieli od zawziętości nieprzyjaciół moich, wiele szkody i ruin w dobrach swoich z tej okazji ponieśli”. Z tego powodu dokonano melioracji posagu i Sapieha dodał do kwoty posażnej kolejne 100 tys. tyńfów (125 tys. zł). Cała wierzytelność wynosiła więc 380 525 zł (304 420 tyńfów)³¹. Wynagrodzenie to stanowiło częściowe zadośćuczynienie poniesionym

27 J. Urwanowicz, *Z królem...*, s. 469–470.

28 AGAD, AR, Akta osobisto-rodzinne i majątkowo-prawne, sygn. 39, s. 2–6.

29 Córka ta zmarła w młodości i nie wymieniają jej żadne herbarze ani opracowania. Natomiast wspominana była przez siostry w korespondencji. Przykładowo: K. Branicka do K. z Branickich Sapieżyny, [b.m. i d.], AGAD, AR, Korespondencja, sygn. II/31a, s. 2–3.

30 E. Tomaszewski, *Ceny w Krakowie w latach 1601–1795*, Lwów 1934, s. 21.

31 AGAD, AR, Akta osobisto-rodzinne i majątkowo-prawne, sygn. 39, s. 4.

stratom podczas wielkiej wojny północnej. Stefan Mikołaj Branicki publicznie deklarował, że w dobrach podlaskich wojska saskie wyciągnęły „kontrybucji kilkudziesiąt tysięcy”, natomiast starostwa brańskie i bielskie również obciążone zostały stacjami na sto kilkadziesiąt tysięcy złotych³². W 1703 r. jego twierdza w Tykocinie została zajęta przez wojska saskie³³. Zniszczona została nawet jego główna siedziba – Białystok, która została splądrowana w 1706 r. Wówczas pałac został obrabowany i „totalium mobilium, jako w pałacu białostockim splendorów na sto tysięcy zabrano”³⁴. Dwa lat wcześniej splądrowane zostały również dobra orlańskie³⁵. Liczby te w dobie dewastującej Rzeczpospolitą wielkiej wojny północnej nie wydają się w sposób radykalny zawyżone.

Kazimierz Jan Sapieha zobowiązał się wypłacić całą sumę w październiku 1708 r. lub wydać jakąś nieruchomość będącą równowartością tej kwoty. Świadcami umowy, która modyfikowała zapisy intercyzy, byli: wojewoda wileński Kazimierz Sapieha, wojewoda trocki Jerzy Sapieha, starosta bolnicki Michał Antoniewicz, wojski brasławski Stanisław Junosza Podoski³⁶. Z pewnością jednak postanowienie to nie zostało w pełni zrealizowane, na co mogła mieć wpływ rychła śmierć Stefana Mikołaja (w 1709 r.). Jeszcze w 1714 r. umowa ta została wpisana przez wdowę Branicką do ksiąg Trybunału Litewskiego³⁷, co stanowiło zapowiedź możliwości wytoczenia procesu Sapiehom.

32 S.M. Branicki do województw i powiatów, Biblioteka PAN w Kórniku, rkps 407, s. 36; S.M. Branicki do J.J. Przebendowskiego, Warszawa 23 III 1703, *ibidem*, rkps 407, s. 92.

33 S.M. Branicki do J.J. Przebendowskiego, 16 III 1703, *ibidem*, rkps 407, s. 86. Należy jednak podkreślić, że zajęcie twierdzy miało podłoże strategiczne. Zarówno Szwedzi, jak i Rosjanie przygotowali w czasie wielkiej wojny północnej plany rozbudowy tego umocnienia. Biblioteka Akademii Nauk w Sankt Petersburgu (Библиотека Академии Наук, Санкт-Петербург), Oddział rękopisów (Отдел рукописей), f. 266, t. III, k. 3; K. Łopatecki, *Plan przebudowy twierdzy w Tykocinie z 1708 roku*, „Zapiski Historyczne” 2009, t. LXXIV, nr 2, s. 63–76.

34 S.M. Branicki do K. Ruszkowskiego, 11 VIII 1706, Narodowy Instytut Dziedzictwa w Warszawie [dalej: NID], Teki Glinki [dalej: TG], 296, s. 1.

35 AGAD, AR, Akta osobisto-rodzinne i majątkowo-prawne, sygn. 29, s. 246.

36 *Ibidem*, sygn. 39, s. 5.

37 *Ibidem*, s. 2–7.

Jeszcze u schyłku swych dni, w 1719 r., matka, Katarzyna Scholastyka, pisała do swego sędziwego ojca Kazimierza Pawła Jana Sapiehy. W liście domagała się wypłacenia 40 tys. zł stanowiących część sumy posażnej³⁸. Po śmierci Katarzyny Scholastyki (zm. w 1720) okazało się, że wypłacono Branickiej jedynie 56 tys. tynfów oraz przekazano majątek orlański za sumę 100 tys. tynfów³⁹.

Kwestię związaną z Orlą i wsiami doń przynależnymi należało dopowiedzieć. Jej prawną właścicielką była Ludwika Karolina z Radziwiłłów, a majątkiem arendował od 1671 r. Wespazjan Sienicki. Od 1684 r. przekazała je w zastaw dotychczasowemu użytkownikowi za 45 tys. zł. Po śmierci Wespazjana dobra przejął syn – stolnik chełmski Bogusław. W 1693 r. Sapiehowie zawarli z księciem neuburskim Karolem Filipem układ, na mocy którego mieli przejąć część dóbr ziemskich. Jego konsekwencją była umowa zastawu dla Benedykta Pawła Sapiehy (stryja Katarzyny Scholastyki), który miał spłacić Sienickiego (45 tys. zł i poniesione dodatkowe nakłady) oraz wypłacić właścicielom 12 tys. talarów. Już w 1693 r. Sapieha porozumiał się ze Stefanem Mikołajem Branickim w sprawie przekazania zastawu. W konsekwencji to Branickcy wypłacili spadkobiercom Sienickiego 52 729 zł, a następnie zapłacili 12 tys. talarów Ludwice Karolinie jako zastaw i już od 1695 r. były one w posiadaniu domu Branickich herbu Gryf⁴⁰.

Była to bardzo skomplikowana zmiana rzeczywistych posiadaczy dóbr orlańskich, w których Sapiehowie odegrali rolę pośredników. Korzystali ze swoich uprzywilejowanych kontaktów i wyświadczyli przysługę Stefanowi Mikołajowi Branickiemu, ostatecznemu nabywcy zastawu. Wszystko wskazuje na to, że stanowiło to nieformalną rekompensatę za brak wypłaconego posagu. Potencjalnie w 1685 r. dobra te przynosiły około 5400 zł rocznego przychodu, co oznaczało, że zapłata około 68 tys. zł

³⁸ K. Branicka do K.P.J. Sapiehy, Białystok 6 IX 1719, NID, TG, sygn. 297, s. 1–2.

³⁹ AGAD, AR, Akta osobisto-rodzinne i majątkowo-prawne, sygn. 45, s. 7.

⁴⁰ *Ibidem*, sygn. 29, s. 233; J. Urwanowicz, *Z królem...*, s. 470; A. Sztachelska-Kokoczka, *op. cit.*, s. 35; M. Sierba, *Radziwiłłowskie dobra Orla (1585–1695)*, Białystok 2017, s. 85–87.

powinna się zwrócić po 12 latach. Jednakże zniszczenia wojenne doprowadziły do tego, że Branicki w 1701 r. zmuszony był zastawić dobra Orla Jakubowi Henrykowi Flemingowi za 110 tys. tynfów długu (a zatem z samej zastawy Branickcy zyskali 70 tys. zł)⁴¹. Sapiehowie przejęli następnie wierzytelności Fleminga na swoje dobra i dzięki temu w 1708 r. ponownie mogły one wrócić do domu Branickich. Około 1720 r. dobra Orle wyceniono na 150 tys. zł⁴².

W 1720 r. oceniono dług Sapiehów na 154 420 talarów, czyli 195 548 zł⁴³. Kwota ta jako majątek macierzysty przechodziła w równych częściach na każde z pięciorga dzieci. Dalsze rozliczenia wobec rozdrobnienia wierzytelności są trudne do ustalenia. Z pewnością trwało to znacznie dłużej niż zasygnalizowane w literaturze 30 lat, realizacja zobowiązań sięgała bowiem co najmniej pół wieku⁴⁴.

Kluczowym zapisem umowy zawartej w Zabłudowie była abrenuncjacja. W sposób niepozostawiający żadnych wątpliwości podkreślono, że Katarzyna Scholastyka z mężem mają dokonać pełnego zrzeczenia się dóbr nieruchomych i ruchomych, zarówno ojczystych, jak i macierzystych, a także tych znajdujących się jako majątek braci, „tak aby po imieniu już sapieżyńskim tylko między rodzonemi na Sapiehów spadały”⁴⁵. Katarzyna Scholastyka otrzymała jako majątek macierzysty dobra roskie położone

⁴¹ AGAD, AR, Akta osobisto-rodzinne i majątkowo-prawne, sygn. 29, s. 239–240. Michał Sierba wskazał, że Jakub Henryk Fleming dzierżawił Orle w latach 1701–1703, sądząc, że była to jednak najprawdopodobniej zastawa. Po jej wykupieniu trafiła ona z powrotem do Sapiehów – a właściwie do podkomorzego litewskiego Józefa. W wyniku ugody podjętej w Zabłudowie na powrót ziemie te trafiły do Branickich. M. Sierba, *op. cit.*, s. 88.

⁴² AGAD, AR, Akta osobisto-rodzinne i majątkowo-prawne, sygn. 45, s. 15. Dobra orlańskie pozostawały przy Branickich aż do 1808 r. Wówczas udało się spadkobiercom po Ludwice Karolinie wykupić zastaw od Izabeli z Poniatowskich Branickiej. M. Sierba, *op. cit.*, s. 88; W. Konończuk, *Dobra Orla w latach 1771–1914: od Izabeli Branickiej do Aleksandra Patona*, „Bielski Almanach Historyczny” 2018, t. III, s. 6–12.

⁴³ AGAD, AR, Akta osobisto-rodzinne i majątkowo-prawne, sygn. 45, s. 13.

⁴⁴ Córki kanclerza Dominika M. Radziwiłła czekały na realizację intercyzy 50 lat. T. Zielińska, *op. cit.*, s. 99.

⁴⁵ AGAD, AR, Akta osobisto-rodzinne i majątkowo-prawne, sygn. 39, s. 1.

w województwie nowogrodzkim⁴⁶. Stanowiły one schedę po Hlebowiczach, które odziedziczyła jedna z dwóch córek Krystyna z Hlebowiczów Sapieżyna, matka Katarzyny⁴⁷. Działanie takie, na co zwracają uwagę Andrzej Rachuba i Mariusz Sawicki, było specyficznym rysem działalności Sapiechów. Hegemonia tego rodu opierała się bowiem na dobrach rodowych, a od 1695 r. na zarządzaniu majątkiem neuburskim, królewsczyzn zaś posiadali niewiele⁴⁸. A zatem oddawano pod zastaw lub w dzierżawę dobra rodowe, na czym skorzystali Branickcy⁴⁹.

Po śmierci Katarzyny Scholastyki z Sapiechów Branickiej w zasadzie niemożliwe jest prześledzenie dalszych losów sumy posażnej. Małżonkowie już nie żyli, a wierzytelności wobec spadkobierców Kazimierza Jana Sapiehy (również zmarłego w 1720 r.) przynależały ich dzieciom: Janowi Klemensowi (III) Branickiemu i trzem siostrą – Krystynie, Konstancji i Urszuli. Siostry rozpoczęły czteroletni intensywny spór prawny (1720–1723) o majątek (ostatecznie zakończony ugodą i wydaniem dwóch młodszych siostr za mąż w 1725 r.). Sumy posażne stanowiły więc wycinek skomplikowanych rozliczeń pozagotówkowych i wierzytelności zarówno pomiędzy domami magnackimi, jak i poszczególnymi osobami. Komplikacji dodawał fakt, że najstarsza z siostr wyszła

⁴⁶ Ich wartość w 1720 r. wyceniono na 200 tys. zł. Przekazała je swojej najstarszej córce Krystynie, która wyszła za mąż za Józefa Franciszka Sapiehę (posag miał wynieść 300 tys. zł). *Ibidem*, sygn. 45, s. 18, 26.

⁴⁷ *Ibidem*, sygn. 784; NID, TG, sygn. 317, s. 38; T. Zielińska, *Archiwum Roskie w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 2011, t. XVIII, s. 229; J. Urwanowicz, *Z królem...*, s. 470.

⁴⁸ A. Rachuba, *Hegemonia Sapiechów na Litwie jako przejaw skrajnej dominacji magnaterii w życiu kraju*, [w:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, przy współudziale E. Dubas-Urwanowicz, P. Guzowski, Białystok 2003, s. 223–224; M. Sawicki, *Dom sapieżyński 1666–1685. Droga do hegemonii w Wielkim Księstwie Litewskim*, Opole 2016, s. 200 i nast.

⁴⁹ Dochodowość dóbr orlańskich wymaga zbadania; ulegała ona wzrostowi (częściowo pozornemu, co było wynikiem spadku wartości pieniądza). Wiadomo, że w 1685 r. ziemie te przynosiły 5395 zł, kiedy w 1798 r. 18 520 zł. Przez 106 lat użytkowania (1695–1701, 1708–1808) z pewnością przekroczyły one 1 mln zł przychodu. W długim czasie uzyskanie dóbr ziemskich jako rozliczenia sumy posażnej było niewątpliwie znacznie lepszym rozwiązaniem. W. Konończuk, *op. cit.*, s. 10; M. Sierba, *op. cit.*, s. 353.

za mąż za jednego ze spadkobierców wojewody wileńskiego – Józefa Franciszka Sapiechę. Generalnie córki miały otrzymać czwartą część – czyli pieniężny ekwiwalent równy jednej czwartej substancji majątkowej ojca, natomiast dobra matczyne miały być równo podzielone na wszystkie dzieci. Tym samym pozycja majątkowa siostr Jana Klemensa (III) była lepsza z uwagi na przyznanie 500 tys. oprawy wiennej (która powiększała 200 tys. zł sumy posagowej). To sprawiło, że dobra ojczyste stanowiły około 4 mln zł, kiedy macierzyste liczyły ponad 1,4 mln zł. Stosunek majątku ojczystego do macierzystego wynosił 3:1. Analiza sporu prawnego wymaga jednak odrębnego studium. W tym miejscu warto zwrócić uwagę na specyfikę prawa ziemskiego. Dobra Orla, mimo że oddane jako ekwiwalent sumy posażnej, powiększały majątek ojczysty (jako nieruchomości), natomiast niewypłacone przez Sapiechów reszty wchodziły w skład majątku macierzystego⁵⁰.

Podsumowując, małżeństwo Stefana Mikołaja Branickiego i Katarzyny Scholastyki z Sapiechów było interesujące z uwagi na długotrwałe niewypłacenie sum posażnych. Pierwszym krokiem było wpisanie wierzytelności do ksiąg grodzkich, co nastąpiło już około miesiąc po ślubie. Brak abrenuncjacji, czyli zrzeczenia się przez Katarzynę Scholastykę praw do dóbr ojczystych i macierzystych, stanowił duże niebezpieczeństwo dla polityki domu Sapiechów. Stąd podpisanie w Zabłudowie kolejnej umowy – po 21 latach od zawarcia małżeństwa. W 1708 r. suma posażna uległa powiększeniu o 125 do 325 tys. zł. Na dom Branickich przeszły dobra Orla, ale aż do 1720 r., czyli przez 33 lata, suma posażna została wypłacona jedynie w połowie.

Przeanalizowana dokumentacja wskazuje, że małżeństwo było wydarzeniem bardzo silnie wpływającym na decyzję o konieczności uporządkowania spraw prawno-majątkowych. Branicki bezpośrednio po ślubie wpisali do ksiąg grodzkich aż pięć dokumentów: matka-wdowa zrzekła się dożywocia i przekazała majątek synowi, potwierdzono zapisy intercyzy, państwo młodzi wykonali umowę dożywocia,

50 AGAD, AR, Akta osobisto-rodzinne i majątkowo-prawne, sygn. 45, s. 1–267.

opisano oprawę posagu i oprawę wienną, w końcu zamiast abrenuncjacji wysunięto roszczenia finansowe wobec rodziców panny młodej o sumę wynikającą z posagu. Wiele jednak wskazuje, że rodziny nie musiały się spierać o sumy i przez wiele lat wzajemnie się wspierały. Stefan Mikołaj otrzymał od Sapiehów w użytkowanie już w 1693 r. dobra Orla, co w sposób nieoficjalny łagodziło spór.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie [AGAD]

Archiwum Roskie [AR]

Akta osobisto-rodzinne i majątkowo-prawne, sygn. 29, 32, 39, 40, 45, 784.

Kapicjana, sygn. 24.

Korespondencja, sygn. II/31a.

Biblioteka Akademii Nauk w Sankt Petersburgu

(Библиотека Академии Наук, Санкт-Петербург)

Oddział rękopisów (Отдел рукописей), f. 266, t. III.

Biblioteka PAN w Kórniku

rkps 407.

Narodowe Archiwum Historyczne Białorusi w Mińsku

(Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, г. Мінск)

f. 1708, op. 1, nr 55,

ks. 178.

Narodowy Instytut Dziedzictwa w Warszawie [NID]

Teki Glinki [TG], sygn. 296, 297, 317.

Źródła drukowane

Ostrowski T., *Prawo cywilne albo szczególne narodu polskiego*, t. 1, Warszawa 1784.

Pałac Branickich w Białymstoku, t. 1 (*Inwentarze z XVII i XVIII stulecia*), cz. 1, oprac. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2012.

Opracowania

Anusik Z., *Kilka rys na portrecie sławnego rokoszanina. Rzecz o najnowszej biografii Jerzego Sebastiana Lubomirskiego*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2004, R. III, nr 1(5), s. 145–191.

Ciara S., *Senatorowie i dygnitarze koronni w drugiej połowie XVII wieku*, Wrocław 1990.

Dąbkowski P., *Prawo prywatne polskie*, t. I–II, Lwów 1910–1911.

- Dubas-Urwanowicz E., *Mężowie stanu, awanturnicy czy zdrajcy? Dzieje rodu Zborowskich w XVI wieku*, Warszawa 2018.
- Estreicher K., *Bibliografia polska 140 000 druków*, cz. II, t. I, Kraków 1882.
- Głuszak M., *Abrenuncjacja od substancji rodzicielskiej w świetle akt grodzkich przemyskich z lat 1651–1657*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2019, t. XII, z. 1, s. 23–38. <https://doi.org/10.4467/20844131KS.19.002.10600>
- Głuszak M., „*Advitalitas simplex*” i „*advitalitas mutua*” w polskim prawie ziemskim, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2018, t. XI, z. 2, s. 217–227. <https://doi.org/10.4467/20844131KS.18.012.8776>
- Hundert Z., *Jeszcze o organizacji husarii koronnej na kampanię 1683 roku*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2019, R. XX, nr 3, s. 9–24. [https://doi.org/10.32089/WBH.PHW.2019.3\(269\).0001](https://doi.org/10.32089/WBH.PHW.2019.3(269).0001)
- Kersten A., *Stefan Czarniecki 1599–1665*, Lublin 2006.
- Konończuk W., *Dobra Orla w latach 1771–1914: od Izabeli Branickiej do Aleksandra Patona*, „Bielski Almanach Historyczny” 2018, t. III, s. 5–40.
- Lesiak A., *Kobiety z rodu Radziwiłłów w świetle inwentarzy i testamentów (XVI–XVIII w.)*, [w:] *Administracja i życie codzienne w dobrach Radziwiłłów XVI–XVIII wieku*, red. U. Augustyniak, Warszawa 2009, s. 113–194.
- Łopatecki K., *O instytucji dożywocia na przykładzie małżeństwa Jana Klemensa i Izabeli Branickich*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2016, t. IX, z. 1, s. 39–66.
- Łopatecki K., *Plan przebudowy twierdzy w Tykocinie z 1708 roku*, „Zapiski Historyczne” 2009, t. LXXIV, nr 2, s. 63–76.
- Penkała A., *Panięńskie ochędństwo. Kwestie posagowe i wienne w małżeństwach szlachty województwa krakowskiego w czasach saskich*, Kraków 2016.
- Rachuba A., *Hegemonia Sapiechów na Litwie jako przejaw skrajnej dominacji magnaterii w życiu kraju*, [w:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, przy współudziale E. Dubas-Urwanowicz, P. Guzowski, Białystok 2003, s. 217–230.
- Sawicki M., *Dom sapieżyński 1666–1685. Droga do hegemonii w Wielkim Księstwie Litewskim*, Opole 2016.
- Sierba M., *Radziwiłłowskie dobra Orla (1585–1695)*, Białystok 2017.
- Sztachelska-Kokoczek A., *Magnackie dobra Jana Klemensa Branickiego*, Białystok 2006.
- Tomaszewski E., *Ceny w Krakowie w latach 1601–1795*, Lwów 1934.
- Urwanowicz J., *Stefan Mikołaj Branicki – szkic do portretu (z kłopotami z urzędem wojewody podlaskiego w tle)*, [w:] *O prawie i jego dziejach księgi dwie. Studia ofiarowane Profesorowi Adamowi Lityńskiemu*

w czterdziestopięciolecie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin, t. 1, red. M. Mikołajczyk, J. Ciągwa, P. Fiedorczyk, A. Stawarska-Rippel, T. Adamczyk, A. Drogoń, W. Organiściak, K. Kuźmicz, Białystok–Katowice 2010, s. 413–420.

Urwanowicz J., *Z królem. Wpływ regalizmu Branickich Gryfitów na karierę rodu w XV–XVIII wieku*, [w:] *Wobec króla i Rzeczypospolitej. Magnateria w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Kraków 2012, s. 455–478.

Urzednicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku. Spisy, oprac. K. Chłapowski, S. Ciara, Ł. Kądziała, T. Nowakowski, E. Opałński, G. Rutkowska, T. Zielińska, Kórnik 1992.

Urzednicy podlascy XIV–XVIII wieku. Spisy, oprac. E. Dubas-Urwanowicz, W. Jarmolik, M. Kulecki, J. Urwanowicz, Kórnik 1994.

Zielińska T., *Archiwum Roskie w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 2011, t. XVIII, s. 221–233.

Zielińska T., *Rozważania nad kwestią wyposażania szlachcianek w Wielkim Księstwie Litewskim w XVIII stuleciu*, „Kwartalnik Historyczny” 1989, R. XCVI, nr 1, s. 93–109.

The Wedding of Stefan Mikołaj Branicki and Katarzyna Scholastyka Sapieha (1687): a Historical and Legal Approach

Summary. This article analyzes civil law contracts relating to the wedding of Stefan Mikołaj Branicki and Katarzyna Scholastyka Sapieha. The marriage was concluded in 1687, and it was preceded by a prenuptial agreement a year before. A month after the wedding, on June 21, 1687 five documents were recorded in town books, which were analyzed by the author. A particular case was that the dowry has remained unpaid for 21 years. The lack of renunciation resulted in a meeting of the two houses – the Branickis and the Sapieha – in Zabłudów in order to carry out melioration. The dowry was raised from 200,000 to 324,000 zlotys, in return of which Katarzyna Scholastyka was to renounce the rights to her paternal and maternal estates. The author emphasizes that as early as the 1690s, the Sapiehas helped the Branickis to enter in possession (as pledgees) of the Orla estate, which was a certain compensation for the delay in paying the dowry. However, until 1720 (i.e. for 33 years after the wedding) 195,000 zlotys were not paid until 1720 (i.e. for 33 years after the wedding), while both the spouses and all the parents of the married couple were already dead. This sum was included into inheritance settlements, where the debt was part of the maternal property, and the Orla estate was returned as part of the dowry sum to the paternal property. It seems that the renunciation was a very strong legal argument and allowed the groom's family for a much stronger bargain position. The lack of fast dowry settlements, even in a longer time perspective, allowed for obtaining much higher sums, in particular if a part of the settlement was real estates given as property or as a pledge.

Keywords: matrimonial law, civil law contracts, magnates, the Branicki family of Gryf coat of arms, the Sapieha family of Lis coat of arms, dowry, the economic position of women